

Nesušukojamo klasiko pėdomis

**Gitana Vanagaitė, *Vaižganto asmuo ir kūryba: krikščionybės ir modernybės sąveika*,
Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2023, 170 p.**

Marijus Šidlauskas

Filologijos katedra
Humanitarinių mokslų fakultetas
Klaipėdos universitetas
El. paštas emsidla@yahoo.com

Gitanos Vanagaitės monografija, išleista tik 100 egz. tiražu ir įvertinta 2024 m. Vaižganto premija, atrodo nusitaikanti į patį vaižgantianos branduolį. Užmojis išties ambicingas – persvarstyti klasiko asmens ir kūrybos vaidmenį krikščionybės bei modernybės sąveikos perspektyvoje, išlaisvinti jį iš išorinių vaidmenų inercijos, paneigti mūsų kultūrinėje sąmonėje įsigalėjusius stereotipus. Deklaruojamas siekis išlaisvinti Vaižgantą iš jį supančiojusios legendos, „sėkmės istorijos“ pasakojimų, nes šio autoriaus „receptija lietuvių kultūros istorijoje ir literatūros moksle stokoja vidinės istorijos diskurso sklaidos“ (p. 8). Pratarmėje pabrėžiama, jog „ši monografija remiasi modernaus žmogaus su aiškiu krikščioniškojo mokymo ir tikėjimo vertybiniu pamatu samprata gyvenime ir literatūros kūriniuose“ (p. 8). Tiesa, čia pat tasai pamatas lyginamas su ledkalniu ir įvardijamas kaip „nematomas“ (p. 9). Vis dėlto jis iš karto pajuntamas, nes tyrinėtoją ir jos objektą sieja tos pačios aiškios vertybinės atmosferos. Apskritai ši darba galima suvokti kaip netiesioginį atsaką į ankstesnius „pasaulietinius“ Vaižganto tyrinėjimus, konkrečiai – kad ir į Aistės Kučinskienės monografiją *Kultūrišku keliu: Juozo Tumo-Vaižganto laišakai* (Vilnius: LLTI, 2019), kurią recenzavusi Jurgita Žana Raškevičiūtė (2020, p. 216) pasigedo „krikščioniškojo Tumo mąstymo ir krikščioniškosios etikos poveikio jo sprendimams bei laikysenoms“. Toks užsiangąžavimas – išties nedažna kultūrinio prieššrovizmo pastanga visuotinio supasaulėjimo ir šventyklų ištuštėjimo gadyneje, kur *sacrum* ir *profanum* grumtyje kur kas daugiau aplodismentų sulaukia *populus profanus*. Visa tai atrodo pakankamai šviežia ir nuteikia nenuobodžiam skaitymui bei svarstymams.

Metodai: Šio tyrimo struktūrinė ašis yra krikščionybės ir modernybės sąveika, vertybinį pirmumą rezervuojant krikščionybei ir neabejojant, kad Vaižgantas yra vienas ryškiausių lietuvių krikščioniškosios literatūros kūrėjų: „Vaižganto asmens vienovė, vidinė tiesa, išlaisvinanti iš daugybės prisiimtų vaidmenų, gali būti paaiškinta tik krikščioniška

laisvės ir laisvos valios samprata“ (p. 12). Tačiau nei krikščionybė, nei modernybė vi-
same tyrime lieka griežčiau neapibrėžtos, kaip reikalautų tyrimo metodologinė logika.
Požiūrį į metodologijas atspindi pirmojo skyriaus pavadinimas „Be metodologijos, arba
Apie Juozą Tumą-Vaižgantą be širdies kartėlio“. Nepasitikima moderniaja antropologija,
kuria „neįmanoma atrakinti ir suvokti meile ir atjauta grįsto santykio su pasauliu ir Kitu“
(p. 12), nepasitikima ir apskritai modernybe, negebančia išvelgti anapusių, neleidžiančia
„prisiliesti prie vidinės tikrovės klodų“, suvokti „laikysenos visumą, dialoginį žmogaus
atvirumą tikrovei“ (p. 12). Moderniajai paradigmai priskiriamas „gyvenimo, tapatybės
ir vidujybės sąmoningas ir nuolatinis kūrimas“ (p. 10), siejamas su aktyvaus ir veiklaus
lietuviu tipažu (lietuviškosios modernybės iniciacija – Motiejaus Valančiaus *Palangos
Juzė?*). Metodologiniai atskaitos taškai vis dėlto išvardijami (naujojo istorizmo, struktū-
rinės-naratologinės, hermeneutinės-interpretacinės, literatūros teologijos nuostatos), tik
šios prieigos nelabai dera su principiniu nepasitikėjimu modernybe, nes priklauso būtent
modernybės ir postmodernybės kontekstui. Praktiškai tyrime daugiausia dėmesio skiria-
ma recepcijos ir interpretacijos laukui (Vaižgantas mokykloje, literatūros moksle, kine
ir teatre, „kitų akimis“), taip pat žanro, poetinės formos aspektams, kuriuos nagrinėjant
juntama neeksponuojamos semiotikos trauka – pastaruosius polinkius išduoda tokios
„semiotiškai žymėtos“ sąvokos kaip *referencijos laukai*, *semantinės jungtys*, *prasmės
lygmuo*, *giliosios prasmės struktūros*, *reikšminių ryšių tinklai* ir pan.). Deja, semiotinė
vaižgantistika (Kęstutis Nastopka, Saulius Žukas, Dalia Satkauskytė, Nijolė Šervenikaitė)
į tyrinėtojos akiratį nepatenka arba patenka tik nominaliai. Apeinamos tokios modernybei
priskirtinos studijos kaip Žuko *Vaižganto „Dėdžių ir dėdienių“ kulminacija: semiotinė
analizė* ar Nastopkos *Vaižganto pasijos*, taigi... Beje, konkrečių kūrinių aptarimas ir įžval-
gos pasirodė reikšmingesnės nei teoriniai svarstymai su gausiomis autoritetų citomis.

Kodas: Kone raktinis šios monografijos žodis – *kodo* sąvoka (suvokimo, skaitymo,
interpretacinis; taip pat išmonės, dokumentiškumo, sąlygiškumo ir pan. kodai), perimta
iš Jurijaus Lotmano kultūros semiotikos. Ji vartojama pramaišiu su kanono, o kartais
modelio terminais, kurių stabilumo ilgimasi, plg.: „[...] [K]lasika laikomi literatūros kū-
riniai neturi to tvirto suvokimo kanono, su kuriuo būtų galima diskutuoti, verčiant juos
į kitų medijų kalbas“, p. 114). Taigi pasisakoma už tvirtą normatyviškumą, tačiau sykiu
pastebėtina, kad pačios autorės teiginiai ir vertinimai, švelninami žodelyčių *gal*, *ne visai*,
atrodo, *vis dėlto*, *iš kitos pusės* tvirtumu nepasižymi. Kita vertus, įsivaizduoti unifikuotą
Vaižganto suvokimo kodą-kanoną demokratijos sąlygomis (o ne vokiečių *Gleichschaltung*
pavyzdžiu) tikrai nelengva – nebent pasitelkus baudžiamąjį kodeksą ir atitinkamai užsiko-
davusius prižiūrėtojus. Šis klasikas kodifikacijai akivaizdžiai nepaklūsta, pagaliau tokie
rėmai prieštarauja jo asmens gyvybiniam *credo* – *išdygęs laisvas, augau laisvas, galop
apsisprendžiau laisvas, laisvą savo sumetimais sudaręs savo valstybę* (būtų prasminga
lyginti su krikščioniškąja laisvos valios samprata).

Krikščionybė / modernybė: Jų sąveika atrodo nekonfliktiška, nors, manyčiau, fak-
tiškai yra kur kas priešaringesnė ir komplikuočiau. Tarkim, nekeliamas klausimas, o kas
neleistų priskirti Vaižgantą modernybės paradigmai – turiu galvoje pirmiausia kunigiškos
askezės reikalavimus (plg. su Mykoliuko savęs fizišku stebėjimu), savęs pamiršimo ir

išsižadėjimo nuostatą, privalomybę „save persidirbti“, įsakmiai pabrėžiamą knygelėje *Jaunam veikėjui*. Tokią nuostatą patvirtintų faktas (deja, nepaminėtas), kad gyvenimo saulėlydyje sau artimiausiu kūrinium laikė Šatrijos Raganos „Mėlynąją mergelę“ – tai jo krikščioniškąjį *sacrum* apibūdina geriau už teorinius išvedžiojimus. Ir atvirkščiai – motyvuojant modernybę Vaižganto, nors ir tvirtinusio (2010, p. 341) „mano emocijos visai ne moderninės“, modernumo argumentas galėjo būti ir jo, kaip kritiko, dėmesingumas ir prielankumas jauniesiems modernistams, tačiau šiuo argumentu nepasinaudota. Arba asketiškumą probleminanti pasakotojo nuostata „Nebylyje“ – kas to (t. y. juslinės meilės) tyčia nereiškia, pats save be reikalo skriaudžia, yra jautis ar puvėklis. Pažymėtinas šviežias asketizmo akcentas: tarnystė visuomenei siejama su tyliu ir skaudžiu nuolankumu, gebėjimu „pasižadėti ir nusimaldyti“ – tai jau krikščioniška, o ne įprasta sociokultūrinė motyvacija. Tad vaižgantiška krikščionybės ir modernybės, kūno ir dvasios harmonijos idėja nėra sustingusi dogma, o veikiau gyvastingą branduolį apgaubiančių kraštinių derybos.

Nors akcentuojama vidinė asmenybės raida, vidiniai kunigystės pasirinkimo motyvai lieka išorinio sociokultūrinio konteksto šešėlyje (sk. „Vaižganto kunigystė XIX amžiaus pabaigos kultūriniame kontekste: pasirinkimo motyvai“). Aptariant dvigubą kunigo-literato tapatybę kaskart primenama, kad kunigystė neleidusi įžodinti daugybės patirčių, tačiau neišryškinama vidinės raidos dinamika nuo aktyvaus derinimo iki vis labiau ryškėjančios takoskyros. Šitaip neaptarta lieka vaisingą polemiką galėjusi įžiebti Aistės Kučinskienės versija (2019, p. 68), jog Vaižgantas kūrė kunigų-literatų bendriją, kurioje „litvomanijos“ dominantė „ilgainiui tampa reikšmingesnė nei priklausomybė luomui ir vienijančios katalikybės idėja“. Nenušviesta lieka ir teologinė Tumo veikla. Apie ją težinome (dar iš Aleksandro Merkelio monografijos), kad Kauno kunigų seminarijoje su moksladraugiais vertė religinio turinio knygeles, o „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje“ išspausdino straipsnelį apie apokrifus. Taigi tebegalioja Aldonos Vaitiekūnienės (1982, p. 230) išvada, jog „dar prasčiau negu kalbos sekėsi teologija, kuri ir šiaip nelabai jį traukė“, kurią derėtų rimčiau argumentuoti.

Pagonybė: Panašiai nekonfliktiškai, o išimtinai komplementariai bei harmoningai interpretuojama krikščionybės ir pagonybės sąveika (sk. „*Pragiedruliai* – modernybės, krikščioniškojo ir senojo baltų tikėjimo relikto dermė“). Čia vėlgi praleista proga gyvai diskutijai, tarkim, nepasinaudota Regimanto Tamošaičio (1998, p. 142) tvirtinimu, jog „[l]ietuvių literatūroje nuosekliausias chtoninio optimizmo menininkas, trykštąs gyvybės šėlsmo džiaugsmu, neabejotinai yra Vaižgantas“. Bet tada turėtume užmiršti tokiems chtoninio optimizmo entuziastams skirtą įsakmų Martyno Mažvydo raginimą kaukus, žemėpačius ir laukosargius pamesti, visas velniuvas ir deives apleisti. Vaižgantas, žvelgdamas iš vaikystės aukso amžiaus perspektyvos, žinoma, norėjo ir galėjo valstietišką religingumą matyti kaip universalioje šventumo kategorijoje susiliejančią reiškinį, organiškai susijusį su senąja pagonių religija. Tačiau jis vis dėlto skyrė krikščionišką tikėjimą nuo naivių prietarų – antai *Nebylyje* autoriaus rezonierius kunigas Norkus-Narkevičius „velnio apsėstą“ Joną protina – „berniokiškas tavo jam [velniui – M. Š.] pasidavimas – tai vėjai“ (Vaižgantas, 1995, p. 168), o galiausiai „velniškumą“ pats pasakotojas apibendrina ironiškai: „Kartais ir be velnio velniškai padaroma“ (Vaižgantas, 1995, p. 182; žr. Čiočytė, 2013, p. 265).

Sprendžiant laisvos valios lygtį (*Nebylys*), akivaizdi vaižgantiška problemos, jog toji valia gali būti ir gera (padedant dieviškajai malonei), ir pražūtinga (nusigręžus nuo Dievo). Į šią savitą dualumo dialektiką kreipė dar Juozo Ambrazevičiaus kelta idėja apie Vaižganto kontrastų pomėgį, jo poetikos barokiškumą, derinantį vertikalinių Viduramžių mąstymą su renesansiniu dėmesingumu empirinei žmogaus patirčiai, žemiškajai horizontalei. Tačiau ši „dvigubo žvilgsnio“ idėja aptariamoje monografijoje neplėtojama.

Meilė: Bažnyčios tėvai moko, kad pasiaukojanti Jėzaus meilė, besiremianti išlaisvinančia tiesos kančia, suponuoja iš meilės pasirenkamos tarnystės vidinę laisvę (Šv. Augustinas). Bet meilė eina ir su satanizmu (*Nebylys*). Monografijoje nesvarstoma, kuo krikščioniškoji meilė skiriasi nuo pagoniškosios sampratos. Pastaroji, kaip žinoma, apsiriboja tik *eros* ir *philia* sritimi, nepakildama iki *agape* ir *caritas* dvasingumo, neatverdama švento pamaldumo (*pietas*) gelmės. Pagoniškoji meilė yra to paties lygmens kaip lemtis (*fatum*), ji neturi kosminės vertikalės, į kurią kreipia krikščioniškoji transcendencija – o po ja Vaižgantas būtų pasirašęs nesvyruodamas, nes tai jausmas, „kuriam nėra žemėj kainos, nes tai paties dangaus dovana“ (*Nebylys*, 1 sk. „Dėdienė“, p. 124).

Sliekas: Savo „paskyrimo išsipildymą“ Vaižgantas siejo su žemės mėšlavabaliu ir kasdieniu žmogumi – beveliju mėšlavabali, tą realistą-sanitarą, kuris naudingennis už užsisvajojusį idealistą. Tokį tarpininko ir perdirbėjo vaidmenį aktualizavo ir konceptualizavo Aistė Kučinskienė (2013), siedama jį su organicistinio pozityvizmo modeliu. Pasak Kučinskienės monografiją *Kultūrišku keliu: Juozo Tumo-Vaižganto laiškai* recenzavusios Raškevičiūtės, toks „tarpininkavimas yra ne tik tam tikru laiku pasirinkta viešoji veikimo strategija, o egzistencinė asmens laikysena, savikūros ir savipratos dalis“ (2020, p. 215–216). Tokią laikyseną galėtume sieti su būdingu tylaus ir skaudaus nuolankumo judesiu, susitaikant su kunigo profesijos apribojimais ir atsakant daugybės reikmių, taip pat su krikščionišku individualizmu, neleidžiančiu tapti egocentriškam, juolab sunarcizėti (plg. laiško Aleksandrui Dambrauskui frazė: „apsimesiu mebeliu“, p. 136). Tad pamėgtasis slieko įvaizdis, kupinas krikščioniško nuolankumo ir nusižeminimo konotacijų, galėjęs paradoksaliai kreipti į „vertikalinių mąstymą“ ir šiuo požiūriu neaptartas, galėtų būti ir vienas iš vaižgantiškumo kodo šifrų, galbūt praversiančių Vaižganto pėdsekiamis ateityje.

Gyvavaizdžiai: Dokumentinio filmo *Tumo kodeksas* priešistorės štrichas – filmo kūrėjai suvokę, kad publicistikoje, egodokumentikoje veriasi kitas asmuo – spalvingas, linksmas, autoironiškas, vidujai laisvas (p. 141). Šį filmą Vanagaitė aptaria itin įdėmiai, detektyvo žvilgsniu iškeldama neišryškintus Vaižganto bruožus, „pirminius referencijos laukus“ suardančias detales (asmens ekscentriškumo, „prie alkoholio palinkimo“ akcentavimas). Pateikia kritinių įžvalgų, pvz.: „E. Aleksandravičiaus svarstymai apie Vaižganto publicistikos moralinį imperatyvą [...] lieka faktinės informacijos lygmenyje ir neužmezga akivaizdesnių reikšminių sankabų su kitais epizodais“ (p. 148). Gal principingiausiai įvertinama *Dėdžių ir dėdėnių* premjera Vilniaus mažajame teatre – „spektaklis naivus ir infantiliškas“ (p. 113). Taikli pastaba analizuojant Kosto Ostrausko pjesę *Vaižgantas* – jeigu Mykoliuko nuolankumas būtų parodytas kaip sąmoningas pasirinkimas (plg. ankstesnio poskyrio pavadinimą „Racionalus valios judesys“), atsivertų visiškai kitoks, ne gyvenimo pastumdėlio vaizdinys (p. 139). Šitai vaižgantiškumo mįslė išlieka, bet ji pradeda gyvai pulsuoti.

Stilius: Trikdo ištiesę, nuo neskaidrios leksikos ir sintaksės apsunkę sakiniai; pasitaiko prasminių riktų (vulgarusis socializmas [=sociologizmas], p. 72), retorinių bendrybių, literatūrologinio įmantravimo („sąlygiškumu grindžiama antrinė modeliujanti sistema“, p. 135); perteklinės raiškos („vidinius apsisprendimus suponuojančios šventumo reikšmės“, p. 135); pasikartojimų (Irinos Kaspė citata p. 114 ir p. 155; Viktorijos Daujotytės citata apie Mykoliuką p. 73 ir p. 103; žodis „apibendrinti“ turinyje varijuojamas keturis kartus); įkyriai prisirišta prie frazės „iš kitos pusės“, kuri knygoje figūruoja kas kelintas puslapis); netiksliai cituojami Vaižganto tekstai (p. 96, 97); pabaigos „Kelios apibendrinančios mintys“, angliškame vertime pateikiamos kaip santrauka (*summary*), dėstomos eseistiniu stiliumi, ne tiek reziuumuoja ir sukonkretina tyrimo rezultatus, kiek referuoja temas ir kartoja dalinius teiginius (plg. Irinos Kaspė citatą p. 114 ir p. 155, perimtą iš Natalijos Arlauskaitės studijos *Savi ir svetimi: ekranizacijos tarp pasakojimo teorijos ir kultūros kritikos*; beje, asmenvardžių rodyklėje prie Arlauskaitės pavardės p. 155 nepažymėtas).

Vaižgantiškumas: Kokiu raktu atrakinti Vaižganto fenomeno vidujybė? Įspūdis, jog ieškoma naujų raktų senai parūdijusiai spynai, tačiau tinkamas visraktis vis lieka nesurastas. Išvesti vaižgantiškumo formulės neįmanoma, nes tam visu savo tūriu priešinasi pati vaižgantiškumo forma ir turinys, laisvės ir įvairovės dominantės. Dalia Satkauskytė, analizavusi Vaižganto fenomeną studijoje *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*, atkreipia dėmesį į individo santykių su sociumu daugialypį pobūdį, jų kompleksišumą, negalimybę juos racionaliai praskverbti ir išskaidrinti. Tam ji pasitelkia sąvoką „neįmanomas aiškumas“, kuris „ir daro Vaižgantą vienu įdomiausių lietuvių autorių, jei kalbame apie subjekto sampratos lietuvių literatūroje istoriją“ (Satkauskytė, 2008, p. 79). Taigi, Vaižgantas iki galo neišaiškinamas, juolab neišpreparuojamas. Jo meile ir atjauta grįsto santykio su pasauliu ir Kitu esmę gal geriausiai atveria pats Vaižgantas, dar nieko negirdėjęs apie diskursus ir kalbines reprezentacijas: „Lietuvos istorija tedavė mums legendą, o kultūrą paliko mums patiems po pusės tūkstančio metų inicijuoti, bet ta istorija – mano!“ (Vaižgantas, 2010, p. 342). Šiam lemtam lietuviui *mano* buvo ne tik istorija, ne tik *Lietuva, tėvynė mūsų*, bet ir valstybė, kurią jis mokėjo skirti nuo *mūsų* išsirenkamos valdžios. „[D]ažnai net padlecai tie lietuviai, bet – mano broliai!“ (Vaižgantas, 2010, p. 342).

Šis Gitanos Vanagaitės įnašas į vaižgantianą (vaižgantiką, vaižgantistiką?) galėtų ir turėtų pagyvinti drungnoką literatūrologinę apytaką, žnybtelėti mūsų mieguistiems kūnams ir nerangiai dvasiai. Šiaip ar taip žiūrėsi, monografija patvirtina, jog Vaižgantas ženklina svarbų lūžį lietuvių literatūroje. Jis ne tik išplėtė temų bei problemų ratą, paskatino kryptį ir žanrų raidą – jis inicijavo ir įteisino naują subjektyvybės raišką, kur kas laisvesnę ir platesnę, išsivadavusią iš svetimkalbių literatūrinių tradicijų ir retorinės inercijos. Jo sodri leksika ir moduluojančių intonacijų gyvybė atskleidė paslėptą subjektyvybės tūrį, kreipdama iš sociologinės horizontalės į krikščioniškąją vertikalę. Jo brandžiuosiuose tekstuose išryškėja pamatinės tą subjektyvybės steigiančios linijos – viena idealizuoja ir poetizuoja, kita skvarbiai analizuoja ir subtiliai vertina. Juozas Tumas-Vaižgantas buvo vienas patraukliausių kultūrinės bendrijos steigėjų, puoselėjęs kultūrinės bendradarbystės, „vienaširdžių ir vienadūšių“ sėbrystės etosą, itin trūkstantį ir trokštamą mūsų nukrikščionėjusioje krizių ir karų gadyneje. Toks ir lieka.

Literatūros sąrašas

- Čiočytė, D., 2013. *Literatūros teologija: Teologiniai lietuvių literatūros aspektai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kučinskienė, A., 2013. Kas (su)kūrė Vaižgantą? Autoriaus figūros interpretacijų apžvalga. *Colloquia*, 30, p. 16–33.
- Kučinskienė, A., 2019. *Kultūrišku keliu: Juozo Tumo-Vaižganto laiškai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Raškevičiūtė, J. Ž., 2020. Apie dvigubą žvilgsnį: vaižgantistikos ir epistolikos tyrimai. *Colloquia*, 45, p. 210–220.
- Satkauskytė, D., 2008. *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Tamošaitis, R., 1998. *Kelionė į laiko pradžių: indų idealizmas, Vydūnas, Krėvė*. Vilnius: Pradai.
- Tumas-Vaižgantas, J., 2010. Ilgas atsakymas į trumpą paklausimą. In: Vaižgantas, *Raštai*, t. 21. E. Daugnora, I. Čiužauskaitė, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 339–345.
- Vaitiekūnienė, A., 1982. *Vaižgantas*. Vilnius: Vaga.
- Vaižgantas, 1995. *Raštai*, t. 3: *Dėdės ir dėdienės; Nebylys; Žemaičių robinzonas; Šeimos vėžiai*. E. Bielskytė, sud. Vilnius: Pradai.